Fimmtudaginn 10. apríl 1997.

Nr. 67/1996. **Bólstaðarhlíðarhreppur**
Lýtingsstaðahreppur og
Seyluhreppur
(Jónatan Sveinsson hrl.)
gegn
Landsvirkjun
(Hreinn Loftsson hrl.) **og**
íslenska ríkinu til réttargæslu
(Jón G. Tómasson hrl.)

Eignarréttur. Vatnsréttindi. Afréttarland. Samningar.

Dómur Hæstaréttar.

Mál þetta dæma hæstaréttardómararnir Haraldur Henrysson, Arnljótur Björnsson, Guðrún Erlendsdóttir, Hrafn Bragason og Pétur Kr. Hafstein.

Áfrýjendur skutu málinu til Hæstaréttar með áfrýjunarstefnu 8. febrúar 1996. Þeir krefjast þess:

1. að viðurkenndur verði réttur þeirra til fébóta fyrir fallréttindi (virkjunarréttindi) í Blöndu fyrir Eyvindarstaðaheiði, að fjárhæð 20.148.000 krónur, sem ákvarðaðar voru af sérstakri matsnefnd með úrskurði 10. ágúst 1992, auk verðbóta á þá fjárhæð, eins og kveðið er á um í úrskurðinum,
2. að viðurkenndur verði réttur þeirra til bóta úr hendi stefnda Landsvirkjunar fyrir land á Eyvindarstaðaheiði, sem stefndi hefur fengið til ótímabundinna umráða og afnota í þágu Blönduvirkjunar á grundvelli samnings við áfrýjendur 15. mars 1982 um virkjun Blöndu, nánar tiltekið fyrir land undir uppistöðulón Blönduvirkjunar við Reftjarnarbungu, og undir samningsbundna uppgræðslu á Eyvindarstaðaheiði.

Áfrýjendur krefjast þess einnig, að stefndi Landsvirkjun verði dæmdur til að greiða málskostnað í héraði og fyrir Hæstarétti. Verði hinn áfrýjaði dómur staðfestur, er þess krafist, að málskostnaður verði felldur niður.

Áfrýjendur gera engar kröfur á hendur réttargæslustefnda.

Stefndi Landsvirkjun krefst staðfestingar hins áfrýjaða dóms og málskostnaðar í héraði og fyrir Hæstarétti. Málinu hefur þó ekki verið gagnáfrýjað af hálfu stefnda, og kemur málskostnaðarkrafa fyrir héraðsdómi því ekki til álita.

Réttargæslustefndi gerir þær dómkröfur, að áfrýjendur verði in solidum dæmdir til að greiða sér málskostnað fyrir Hæstarétti. Hann styður kröfugerð og sjónarmið stefnda Landsvirkjunar í málinu.

I.

Í héraðsdómi er gerð grein fyrir málavöxtum og tilhögun samninga vegna virkjunar Blöndu. Þykir ástæða til að rekja sérstaklega, hvernig háttað var ákvæðum samninganna um tilkall til eignarréttar á Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði, og viðhorf til vatnsréttinda í því samhengi.

Fyrsti samningurinn var gerður 15. mars 1982, og var hann milli Rafmagnsveitna ríkisins sem virkjunaraðila við Blöndu, sbr. 1. gr. laga nr. 60/1981 um raforkuver, og fulltrúa hreppsnefnda Blönduóshrepps, Svínavatnshrepps og Torfalækjarhrepps vestan Blöndu og Lýtingsstaðahrepps og Seyluhrepps austan Blöndu. Bólstaðarhlíðarhreppur gerðist síðar aðili að samningi þessum. Í 10. gr. samningsins er kveðið á um það, að virkjunaraðili greiði viðkomandi eigendum vatnsréttinda á vatnasvæði Blöndu bætur fyrir þau virkjunarréttindi, sem nýta þarf vegna virkjunarinnar, og fái jafnframt framsal á þeim réttindum. Áskilið er, að hver aðili færi sönnur á eignarrétt sinn að réttindunum, ef hann er vefengdur, og skuli almennir dómstólar skera úr ágreiningi um eignarrétt að vatnsréttindum. Í 11. gr. segir, að ákvæði 10. gr. samningsins taki að öllu leyti til vatnsréttinda á Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði. Fram kemur, að hrepparnir vestan Blöndu telja til fullkominna eignarréttinda að Auðkúluheiði samkvæmt afsali frá ráðherra Íslands 5. júlí 1918. Hrepparnir austan Blöndu telja sig eigendur að Eyvindarstaðaheiði og vatnsréttindum á henni samkvæmt kaupsamningi við Hannes Pétursson á Skíðastöðum 6. ágúst 1898, eins og fram kemur í samningsviðauka 24. mars 1990, og afsali frá honum, sem sagt er glatað. Virkjunaraðilinn ber ekki brigður á tilvist þessara heimildarskjala

og þau réttindi, sem á þeim verði byggð að lögum, en dregur í efa, að virkjunarréttindi séu meðal þeirra. Í 13. gr. eru ákvæði um verkefni matsnefndar, sem á að meta bætur fyrir land, sem fer undir miðlunarlón, aðveituskurði, inntakslón og önnur mannvirki, og land, sem tekið er til uppgræðslu í stað þess, sem fer undir vatn. Þar er áréttað, að ágreiningur um eignarrétt að landinu heyri undir dómstóla, og skuli matsnefndin „meta og ákveða bætur fyrir vatnsréttindi, enda hafi verið úrskurðað um eignarrétt að þeim".

Með samningi við ríkisstjórn Íslands 11. ágúst 1982 tók stefndi Landsvirkjun við réttindum og skyldum virkjunaraðila samkvæmt áðurnefndum samningi við heimamenn um Blönduvirkjun og fékk virkjunarleyfi með bréfi iðnaðarráðherra 28. mars 1984, sbr. 6. og 7. gr. laga nr. 42/1983 um Landsvirkjun og 1. gr. laga nr. 60/1981.

Hinn 22. febrúar 1988 var undirritaður samningur milli stefnda Landsvirkjunar annars vegar og Veiðifélags Blöndu og Svartár auk eigenda jarðanna Bollastaða, Eyvindarstaða, Eldjárnsstaða, Guðlaugsstaða, Þramar og Rugludals hins vegar um yfirtöku réttinda í þágu Blönduvirkjunar, tilhögun virkjunarframkvæmda og meðferð og úrlausn kröfumála. Í 4. gr. þess samnings kemur fram sú afstaða stefnda Landsvirkjunar, að vatnsréttindi fylgi þeim jarðeignum einum, sem teljist til landareigna í merkingu 1. gr. vatnalaga nr. 15/1923 og „séu ekki fyrir hendi að öðrum kosti, sbr. 2. gr. vatnalaga, nema sem almenningseign, er henni sé frjálst að nýta". Fram kemur, að stefndi Landsvirkjun viðurkenni ekki, að afréttarlöndin Auðkúluheiði og Eyvindarstaðaheiði séu landareignir í merkingu vatnalaga, og geri ekki ráð fyrir að greiða bætur fyrir vatnsréttindi þeirra vegna nema að undangenginni úrlausn dómstóla. Hins vegar lýsir stefndi Landsvirkjun sig reiðubúinn til að greiða bætur fyrir slík réttindi vegna þeirra jarðeigna, sem getið er í samningnum, og „ótvírætt teljast landareignir í merkingu vatnalaga, enda færi eigendur þeirra sönnur á aðild sína að eignunum og réttindi þeirra". Á þessum forsendum er svo um samið, að gegn greiðslu bóta yfirtaki stefndi Landsvirkjun öll vatnsréttindi við Blöndu og Gilsá, sem nýta þurfi vegna Blönduvirkjunar. Leita skuli samkomulags um ákvörðun og greiðslu bótanna, en hafi það ekki náðst innan þriggja mánaða frá samningsgerð, skuli fjárhæðin ákveðin með mati. Vilji stefndi Landsvirkjun vefengja vatnsréttindi „einhverra gagnaðila

sinna“, skuli hann lýsa því á þessum þriggja mánaða fresti og megi þá jafnframt áskilja, að ágreiningur um tilvist réttindanna verði lagður fyrir almenna dómstóla. Er framgangi þessa matsmáls og mats á grundvelli samningsins frá 15. mars 1982 lýst í hinum áfrýjaða dómi.

Tveimur árum síðar, 24. mars 1990, eru enn gerðir tveir samningar. Hinn fyrri var viðauki við samninginn frá 15. mars 1982 og milli sömu aðila með þeirri breytingu, að stefndi Landsvirkjun var kominn í stað Rafmagnsveitna ríkisins, eins og áður var rakið. Orðalagi hins upphaflega samnings um eignarréttindi á Eyvindarstaðaheiði er breytt lítillega, og stefndi Landsvirkjun áréttar efasemdir um eignarréttarlegt tilkall viðsemjenda sinna með þeim orðum, að ekki sé ljóst samkvæmt almennum reglum, að virkjunarréttindi séu meðal þeirra réttinda, sem felist í eignarheimildum um heiðina.

Síðari samningurinn 24. mars 1990 er milli stefnda Landsvirkjunar og Svínavatnshrepps, Torfalækjarhrepps og Blönduósbæjar, sem þennan sama dag afsalaði hreppunum allri eignarhlutdeild bæjarins í Upprekstrarfélagi Auðkúluheiðar og afréttarlandinu á Auðkúluheiði. Samið er um ákvörðun og uppgjör bóta og aðrar ráðstafanir vegna yfirtöku stefnda Landsvirkjunar á landi, vötnum og vatnsvegum til vatnsmiðlunar í þágu Blönduvirkjunar á veituleiðinni, en ekki er minnst á fyrirvara um eignarrétt eða vatnsréttindi.

II.

Með hliðsjón af framansögðu þykir vera ljóst, að Rafmagnsveitur ríkisins og síðar stefndi Landsvirkjun hafi frá upphafi haft næga fyrirvara um inntak eignarréttinda á Eyvindarstaðaheiði og tilkall til vatnsréttinda vegna hennar. Verður ekki talið, að þessi afstaða stefnda Landsvirkjunar hafi mátt dyljast áfrýjendum. Sá þriggja mánaða frestur, sem til er tekinn í samningnum 22. febrúar 1988, getur ekki takmarkað rétt stefnda Landsvirkjunar til vefengingar á eignarrétti í þessu máli. Hann var settur fram í samningi við aðra aðila en áfrýjendur, en þeir gerðu samning við stefnda Landsvirkjun tveimur árum síðar, þar sem efasemdir virkjunaraðilans voru ítrekaðar. Vangaveltur í álitsgerðum lögmanna, áður en til samninga um virkjun Blöndu var gengið, skipta engu í þessu sambandi. Verður

því ekki fallist á, að stefndi Landsvirkjun hafi á grundvelli samningsins 15. mars 1982 bakað sér sérstaka skyldu til að greiða bætur fyrir vatnsréttindi og land án tillits til þess, hvernig réttindum áfrýjenda á Eyvindarstaðaheiði er annars farið.

Að svo vöxnu máli verður tekin afstaða til kröfu áfrýjenda um viðurkenningu á rétti til bóta úr hendi stefndu Landsvirkjunar á grundvelli óskoraðs eignarréttar yfir Eyvindarstaðaheiði.

III.

Í hinum áfrýjaða dómi er lýsing á þeim gögnum og skjölum um Eyvindarstaði og Eyvindarstaðaheiði, sem vísað hefur verið til í málinu.

Fyrir Hæstarétt hafa verið lögð greinargerð Jóns Torfasonar, cand. mag., um eignarheimildir Eyvindarstaðaheiðar og heimildaskrá hans um heiðina. Eru gögn þessi undirrituð 22. apríl 1996. Í greinargerðinni segir meðal annars: „Frá því árið 1380 er Eyvindarstaðaheiði órofatengd jörðinni Eyvindarstöðum, og virðist svo hafa verið ómótmælt alla tíð upp frá því. Til eru nokkrir dómar, þar sem eigendur Eyvindarstaða krefjast þess, að bændur reki fé sitt á heiðina og greiði sér þar af leiðandi fjalltolla. Þegar harðnaði í ári og fjárfellir varð, þótti bændum lítill ávinningur að reka fénað sinn langa vegu á afrétt og áttu jafnvel ekkert fé til að reka. Þannig var árferði illt í upphafi 17. aldar, sbr. bréf Jóns Sigurðssonar lögmanns til Guðbrands Þorlákssonar Hólabiskups, og sama er að segja um árin eftir Skaftárelda, sbr. bréfin 1790 og 1792, þar sem bændur eru hvattir til að reka á heiðina. Samkvæmt þeim bréfum, sem til eru um Eyvindarstaðaheiði, er ekki annað að sjá en hún hafi fylgt Eyvindarstöðum frá fyrstu tíð."

Í heimildaskrá Jóns Torfasonar getur um vitnisburð frá 1380 um afrétt og landamerki Eyvindarstaða, en hann er sagður vera úr jarðaskjölum Eyvindarstaða í Þjóðskjalasafni. Þar segi, að þrír nafngreindir menn gjöri kunnugt, „að Eyvindarstaðir í Blöndudal eiga afrétt, er Guðlaugstungur heita, og aðra afrétt alla á millum kvísla og svo heim að Rugludal sem vötn dregur á Blöndu, Blöndugil fyrir austan með öllum skógi, selför á Skínanda og reit fyrir handan Blöndu".

IV.

Í Landnámu segir, að Eyvindur sörkvir hafi numið Blöndudal, og er talið, að hann hafi búið á Eyvindarstöðum. Ekkert er þar minnst á Eyvindarstaðaheiði. Af þeim heimildum, sem vísað hefur verið til í málinu, er ekki ljóst, hvort jörðin Eyvindarstaðir hafi ævinlega verið í einkaeign eða komist undir yfirráð kirkjunnar á einhverju skeiði. Ekki er ljóst, hvernig Gísli Ólafsson eignaðist jörðina á síðari hluta 19. aldar, en hann var faðir Kristjáns borgara á Sauðárkróki, er seldi Hannesi Péturssyni á Skíðastöðum Eyvindarstaðaheiði með kaupsamningi 11. febrúar 1897 „með þeim gögnum, gæðum og skyldum, sem henni fylgir og fylgja ber, og skal áminnst heiðarland afhendast kaupanda til eignar og umráða á næstu fardögum". Afsal var gefið út 30. ágúst 1897 og því þinglýst 15. maí 1899. Þar afsalar Kristján borgari Hannesi Péturssyni heiðinni, „og getur hann því með fullri heimild meðhöndlað hana framvegis sem sína eign". Eins og nánari grein er gerð fyrir í héraðsdómi, seldi Hannes áfrýjendum heiðina með kaupsamningi 6. ágúst 1898, og var þar vísað í framangreint afsal.

Heimildir benda til þess, að Eyvindarstaðaheiði hafi nær einvörðungu verið notuð til beitar á fyrri tíð. Þegar heiðarinnar er getið í skriflegum heimildum, er það í tengslum við upprekstur og afréttarnot.

V.

Þegar litið er til alls þess, sem rakið er hér að framan og í héraðsdómi um Eyvindarstaðaheiði og nýtingu hennar, verður ekki talið, að sönnur hafi verið leiddar að því, að heiðin hafi nokkurn tíma verið undirorpin fullkomnum eignarrétti einstaklinga eða kirkjunnar, hvorki fyrir nám né með löggerningum eða öðrum hætti. Ekki er leitt í ljós, að landamerkjabréfi fyrir Eyvindarstaðaheiði, þinglýstu 20. maí 1889, hafi fremur verið ætlað að ákveða mörk milli eignarlanda en landa í afréttareign. Yfirlýsingar í kaupsamningum og afsölum á síðustu öld nægja ekki einar sér til að dæma áfrýjendum eignarrétt að þessu afréttarlandi. Tiltækar heimildir benda hins vegar til þess, að um afréttareign eigenda heimalands Eyvindarstaða hafi verið að ræða í þeim skilningi, að aðrir hafi átt þar rétt til uppreksrar og ef til vill annarra nota, en gegn gjaldi til Eyvindarstaða-

manna. Þá eru staðhættir og víðátta heiðalandsins þannig, að líkur mæla gegn óskoruðum eignarráðum jarðeigenda.

Í kaupsamningi Hannesar Péturssonar við áfrýjendur 6. ágúst 1898 gat ekki falist víðtækari eignarréttur þeim til handa en sannanlega var á hendi seljanda. Með hliðsjón af því og notkun afréttarlandsins hafa áfrýjendur ekki heldur unnið eignarhefð á Eyvindarstaðaheiði.

Samkvæmt framansögðu og með vísun til 2. gr. vatnalaga, sbr. 1. og 49. gr. þeirra, verður héraðsdómur staðfestur með skírskotun til forsendna hans að öðru leyti.

Rétt þykir, að hver aðila beri sinn kostnað málsins fyrir Hæstarétti.

Dómsorð:

Hinn áfrýjaði dómur á að vera óraskaður.

Málskostnaður fyrir Hæstarétti fellur niður.

Dómur Héraðsdóms Reykjavíkur 20. nóvember 1995.

I.

Mál þetta var höfðað með stefnu, birtri 5. október 1994, og dómtekið 23. f. m.

Stefnendur eru Bólstaðarhlíðarhreppur, kt. 470169-4949, Austur-Húnavatnssýslu, Seyluhreppur, kt. 560269-5449, Skagafjarðarsýslu, og Lýtingsstaðahreppur, kt. 440269-6649, Skagafjarðarsýslu.

Stefndi er Landsvirkjun, kt. 420269-1299, Háaleitisbraut 68, Reykjavík.

Fjármálaráðherra, iðnaðarráðherra og landbúnaðarráðherra vegna viðkomandi ráðuneyta er stefnt til réttargæslu.

Stefnendur gera þessar dómkröfur:

1. Til viðurkenningar á rétti stefnenda til úrskurðaðra bóta fyrir fallréttindi (virkjunarréttindi) í Blöndu fyrir Eyvindarstaðaheiði, að fjárhæð 20.148.000 kr., sem ákvarðaðar voru af sérstakri matsnefnd með úrskurði, upp kveðnum 10. ágúst 1992, auk verðbóta á þá fjárhæð, svo sem kveðið er á um í úrskurðinum.

2. Til viðurkenningar á rétti stefnenda til bóta úr hendi stefnda fyrir land á Eyvindarstaðaheiði, sem stefndi hefur fengið til ótímabundinna umráða og afnota í þágu Blönduvirkjunar á grundvelli samnings við stefnendur, dagsetts 15. mars 1982, um virkjun Blöndu, nánar tiltekið fyrir land undir uppistöðulón Blönduvirkjunar við Reftjarnarbungu og undir samningsbundna uppgræðslu á Eyvindarstaðaheiði.

3. Að stefndi verði dæmdur til að greiða stefnendum málskostnað samkvæmt málskostnaðarreikningi.

Stefndi krefst sýknu af öllum kröfum stefnenda og að þeim verði in solidum gert að greiða sér málskostnað að skaðlausu samkvæmt fram lögðum málskostnaðarreikningi.

Af hálfu réttargæslustefndu hafa þing verið sótt, lýst yfir stuðningi við sýknukröfu stefnda, Landsvirkjunar, og krafist málskostnaðar úr hendi stefnenda in solidum.

– – –

(Sbr. II.–IV. kafla í dómi Héraðsdóms Reykjavíkur í málinu nr. E 7638/1994, bls. 1169–1177 hér að framan.)

V.

A.

Eyvindarstaðaheiði liggur til suðurs fram af byggð og allt vestur með Hofsjökli og er austast þeirra heiðarflæma, sem ganga inn af Húnaflóa. Heiðalandið liggur hátt, og eru vegalengdir inn á beitilendur þess verulegar. Stór hluti þess, mestallur austurhlutinn, er þakinn hrauni og sandi. Talað er um, að heiðin skiptist í þrjá hluta: Útheiðin, Ásgeirstungur (Álfgeirstungur) og Guðlaugstungur og Svörtutungur. Því til viðbótar er stórt landsvæði meðfram öllum Hofsjökli vestanverðum, milli Ströngukvíslar í norðri og suður um Blönduupptök.

Milli Eyvindarstaða og heiðarinnar eru þrjár jarðir, Bollastaðir, Rugludalur og Selland.

Samkvæmt frásögn Landnámu nam Eyvindur sörkvir Blöndudal. Talið er, að hann hafi búið á Eyvindarstöðum, sem er austan ár í miðjum dal.

Í kaupmálabréfi Þórðar Bessasonar og Járngerðar Gilsdóttur frá 3. apríl 1380 (Ísl. fbs. III., nr. 300) greinir frá því, að Bessi Brandsson hafi lagt syni sínum „heiman jörð á Eyvindarstöðum". Þá er getið um skóg í Blöndugili „með ummerkjum, er Brekkur heita", og einnig fylgja jörðinni „afrétt, er heita Guðlaugstungur, og önnur afrétt í milli kvísla".

Í Íslensku fornbréfasafni (V., nr. 381) er heimild um dóm sex manna, útnefndra af Brandi Sigurðssyni, konungsumboðsmanni í Húnavatnssýslu, 2. október 1464 um lambatoll af Eyvindarstaðaheiðum. Fjallar hann um kæru Egils Grímssonar á hendur Magnúsi Jónssyni þess efnis, að hann hafi ekki rekið lambfé sitt á Eyvindarstaðaheiðar eða goldið toll. Niðurstaða var reist á því, að Einar Gilsson, lögmaður norðan og vestan 1367 – 1369, hefði úrskurðað alla bændur milli Gönguskarðsár í Skagafirði fyrir vestan vötn og Laxár á Skagaströnd norðan Blöndu, „þá sem eigi tíu lömb eður fleiri,

frjálslega í heimild að reka sinn lambfénað um sumar í Eyvindarstaðaafrétt, en lúka að hausti eitt lamb af rekstri Eyvindarstaðamönnum, er af fjalli kemur, svo framt sem þeir vilja forðast þá sekt, sem við liggur að rifta lögmanns úrskurð". Hliðstæður að efni og niðurstöðu er dómur 16. febrúar 1538, sex manna, útnefndra af Páli Grímssyni, sem hafði konungssýslu í Húnavatnsþingi.

Með bréfi 27. apríl 1608 (Alb. IV., bls. 95) kvartar Jón Sigurðsson lögmaður við Guðbrand biskup Þorlaksson yfir því, að fátækir bændur fyrir vestan vötn þurfi að reka á heiðina, og óttast, að þeir muni lenda í vanefndum vegna erfiðs árferðis. Einnig óttast hann ófærð á heiðunum og telur óvíst, hvort Háutungur heyri til Eyvindarstöðum. Vilji menn helst reka þangað lömb sín, „ef svo árar þau verði nokkur". Biður hann biskup að leysa almúgann undan löngum rekstri.

Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns 1708 segir svo um afrétt Eyvindarstaða, Eyvindarstaðaheiði, að þar sé næg grastekja, en ábúandi hafi um langan aldur engan toll fengið. Selstaða, sem jörðin eigi, hafi ekki verið notuð í manna minni sökum óbærilegrar vegalengdar. Um Seljabrekkur (Selland) segir: „Áður hefur upprekstur verið, bæði frá þessari jörðu og öðrum í sveitinni, á Eyvindastaðaheiði, en í margt ár hefur þessi upprekstur smásaman aflagst og nú öldungis í næstu tvö ár. Afrjettartollur var meðan upprekturinn varaði, eitt lamb af hvörjum tuttugu, og so þótt fleiri væri, til bóndans á Eyvindastöðum. Ekki þykir mönnum líklegt, að þessi afrjettur muni hjeðan í frá brúkast úr nálægum sveitum fyri grasleysi, því afrjettarlandið er mikinn part uppblásið í holt og sanda." Þá segir svo um Móberg í Engihlíðarhreppi: „Afrjett segja menn að jörðin hafi áður brúkað (so sem öll þessi sveit) á Eyvindastaðaheiði fyri vissan toll, en hefur aflagst sökum vegalengdar og grasleysis á fjallinu og því ekki brúkast margt ár."

Samkvæmt landamerkjabréfi fyrir „Eyvindarstaðaheiði, sem liggur undir Eyvindarstaði", frá 28. september 1886 er Gísli Ólafsson eigandi hálfrar heiðarinnar og Jóhann P. Pétursson eigandi hennar hálfrar og Eyvindarstaða. Landamerkjabréf, sem var gert 2. júlí 1887, fyrir Eyvindarstaði ásamt Eyvindarstaðagerði, er undirritað af Gísla Ólafssyni, eiganda að hálfum Eyvindarstöðum, og Jóhanni P. Péturssyni, eiganda að jörðinni hálfri.

Hinn 19. maí 1890 lætur Gísli Ólafsson, „eigandi og umráðamaður Eyvindarstaða", þinglýsa nokkrum bréfum, þ. á m. framangreindum dómum um upprekstur á heiðina og yfirlýsingu frá sér, þar sem skorað var á alla þá, sem „upprekstur eiga á afréttarlandið Eyvindarstaðaheiði samkvæmt gömlum lögum", að greiða sér lambatoll fyrir réttardaginn í Stafnsrétt á hverju

hausti, „eptir því, sem úrskurðurinn frá 20. og 24. apríl vorið 1792 mæla fyrir um fjallatollsgreiðslur til Eyvindarstaðaeiganda af nefndri afrjett".

Með kaupsamningi, dags. 11. febrúar 1897, seldi Kristján Gíslason, borgari á Sauðárkróki, Hannesi Péturssyni, Skíðastöðum í Lýtingsstaðahreppi, „alla Eyvindarstaðaheiði, sem er mín eign og fylgt hefur áður jörðinni Eyvindarstöðum í Bólstaðarhlíðarhreppi". Heiðin var seld „með þeim gögnum, gæðum og skyldum, sem henni fylgir og fylgja ber, og skal áminnst heiðarland afhendast kaupanda til eignar og umráða á næstu fardögum". Afsal var gefið út 30. ágúst 1897 og því þinglýst 15. maí 1899.

Af fundargerð að Mælifelli 26. mars 1897 kemur fram, að Hannes Pétursson hefur boðið fulltrúum stefnenda að ganga inn í kaup sín á Eyvindarstaðaheiði. Þá voru kosnir þrír menn í nefnd til að semja frumvarp til reglugjörðar um notkun heiðarlandsins, umsjón, skyldur og réttindi hvers sveitarfélags.

Hinn 6. ágúst 1898 var undirritaður kaupsamningur milli Hannesar Péturssonar og fulltrúa stefnenda. Þar er vísað til fundar að Skíðastöðum 5. maí s. á., þar sem Hannes hafi gefið Upprekstrarfélagi Eyvindarstaðaheiðar kost á kaupum á Eyvindarstaðaheiði, og um leið buðu Lýtingsstaðahreppsmenn fram til félagseignar og notkunar Stafnsréttarstæði og það annað af Stafnslandi, sem Eyjólfur Hansson hafði afsalað hreppnum 13. október 1897. Í kaupsamningnum er kveðið á um greiðslu kaupverðs í peningum af hálfu Bólstaðarhlíðarhrepps og Seyluhrepps, en Lýtingsstaðahreppur tók að sér borgun af sínu eigin kaupi. „Skipting á réttindum og kvöðum, sem eign þessi veitir," var ákveðin þannig, að „Bólstaðarhlíðarhreppur beri 5/17, Seyluhreppur 4/17 og Lýtingsstaðahreppur 8/17; þó eru fjallskil þar undan skilin, sem séu háð sömu skiptingu og að undanförnu á þessu ári; þó heita fulltrúar Lýtingsstaðahrepps fylgi sínu í því, að Bólstaðarhlíðarhreppsmenn beri léttari eftirleitarkostnað en að undanförnu".

Stefnendur samþykktu reglugerð fyrir Upprekstrarfélag Eyvindarstaðaafréttar 6. júní 1916. Skyldi afréttin vera sameign þeirra í áðurgreindum hlutföllum, en yfirráð yfir afréttinni og framkvæmdavald í öllum afréttarmálum skyldu hreppsnefndirnar hafa. Í 1. gr. segir: „. . . Til afréttarinnar telst allt land milli Blöndu og Jökulsár vestari frá heimalöndum fram til öræfa, enn fremur Kóngsgarðsland og Háutungur, Vökuhvammur og Réttarengi í Stafnslandi. . . ."

Samkvæmt kaupsamningi, dags. 26. janúar 1897, milli Eyjólfs Hanssonar, óðalsbónda í Stafni í Bólstaðarhlíðarhreppi, og hreppsnefndarinnar í Lýtingsstaðahreppi, sbr. áður tilvitnað afsal, tóku kaupin til eftirfarandi: „a) Jörðin Kóngsgarður í Bólstaðarhlíðarhreppi, 9 hundruð að dýrleika eptir

jarðarbókinni frá 1861 með öllu, sem henni fylgir og fylgja ber. b) Eptirnefndir landspartar tilheyrandi jörðinni Stafni í sama hreppi, sem eru metnir 1/3 úr jörðinni, 9,4 hundruð að dýrleika: 1) Háutungur milli Svartár að austan, Eyvindarstaðaheiðar að sunnan og Fossa og Kóngsgarðslands að vestan. 2) Stafnseyri með réttarstæði og Vökuhvammur austan Svartár. Heimaland sitt að öðru leyti má Stafnsbóndi eigi nota til annars en slægna og beitar fyrir búpening sinn og því ekki leyfa öðrum þar upprekstur, en fyrir ágang af afréttarpeningi er honum áskilinn gjaldfrír upprekstur á Eyvindarstaðaheiði. Réttinni til viðhalds og endurbyggingar er hlutaðeigendum heimil grjótupptekt, hvar sem er í Stafnslandi án sérstaks endurgjalds. Fyrir átroðning, er af réttinni leiðir, er Stafnsbónda áskilið dilksstæði og tilsvarandi hlutdeild í afnotum réttarinnar endurgjaldslaust." Í skýrslu Erlu Hafsteinsdóttur, oddvita Bólstaðarhlíðarhrepps, fyrir aukadómþingi Húnavatnssýslu 9. september 1988 kemur fram, að Kóngsgarður hafi verið tekinn út úr afréttinum einhvern tímann á árabilinu 1960 – 1970. Kóngsgarður á land á austanverðum Fossadal og mun vera lengst frá sjó allra býla í Húnavatnssýslu.

Kaupsamningurinn frá 6. ágúst 1898 var í samræmi við áskilnað samþykktur af öllum hlutaðeigandi hreppsnefndum á fundi að Víðimýri 14. ágúst 1898. Afsal hefur hins vegar ekki komið í leitirnar.

B.

Í því, sem hér fer á eftir, er að mestum hluta stuðst við nokkur atriði, er fram hafa komið af hálfu fræðimanna, sem um efnið hafa ritað, án þess að tilvitnana þyki þörf.

Uppruni orðsins afréttur (afrekð, afrekt, afrétt) er skýrður þannig: Upphaflega merkir það þá athöfn að reka fé af heimahögum til fjarlægs beitilands. Síðar bætist við merkingin: réttur til að reka féð á beitilandið. Loks bætist við hin þriðja merking: svæðið, sem rekið er á.

Afréttir hafa verið skilgreindir sem landsvæði utan byggða og heimalanda einstakra jarða, sem er eða hefur verið nýtt til sumargöngu fyrir búpening (í samræmi við reglur um afréttarmálefni og fjallskil). Afréttareign er talin vera land, sem er aðeins háð tilteknum takmörkuðum eignarréttindum, einkum beitarrétti og veiðirétti.

Í fornum heimildum er getið um landnám eignarlanda, þar sem byggð var reist. Talið er, að landnámi hafi verið landfræðileg takmörk sett, en að eignarlönd jarða hafi þó getað verið víðlend, einkum þeirra, er fyrst voru numdar. Upprekstrarréttur jarða og byggðarhluta er talinn hafa orðið til fljótlega, eftir að land byggðist, og þá, að því er sumir telja, við afnotanám,

en aðrir á grundvelli venjuréttar eða fyrir hefð (á síðari tímum). Um afréttarnot og fjallskil hafi fljótlega myndast ákveðnar venjur á hverjum stað eða um þau efni verið gerðar sérstakar samþykktir. Eftir að hreppar koma til sögu, er forstaða afréttarmála og fjallskilastjórn í þeirra höndum. Hreppstjórnum var samkvæmt lögum falið að hlutast til um fjallgöngur og hafa þá orðið að koma sér saman um skiptingu leitarsvæða, sem hafa þá jafnframt afmarkað afréttina. Einhliða helgun afréttarlanda innan tiltekinna marka með vísun til kennileita átti sér einnig stað með svonefndum lögfestum.

Í Grágásar-lagasafninu er gerður glöggur munur á réttindum yfir eignarlöndum og afréttum. Um eignarlönd eru fyrirmæli um landamerki, sölu jarða, leigu, veðsetningu og fleira, er varðar eignarrétt að landi. Hins vegar lúta ákvæði Grágásar um afrétti (einkum I b 113, II 477, 486) einungis að beitarréttindum, svo sem upprekstri, haustleitum og ítölu búfjár. Á þessum málum varð ekki breyting með lögtöku Jónsbókar 1281 (einkum Llb. 46, 51, 52 og 54). Núgildandi lög um afréttarmálefni, fjallskil o. fl. nr. 6/1986 gera greinarmun á afréttum og heimalöndum jarða og geta ekki um önnur afnot afrétta en upprekstur búfjár. Þó er í 11. gr. getið um grasnyt og hlunnindi, sem hafa megi með leyfi hreppsnefndar. Samkvæmt 5. gr. laga nr. 76/1970 um lax- og silungsveiði er búendum, sem eiga upprekstur á afrétt, einum heimil veiði í vötnum á þeim afrétti til búsþarfa á sama hátt, sem verið hafi, enda sé veiðiréttur í þeim vötnum eigi einkaeign. Í 2. gr. tilskipunar um veiði á Íslandi frá 20. júní 1849 segir, að á afréttum, sem fleiri eigi saman, beri veiði þeim mönnum, sem afrétt heyrir til; á almenningum sé veiði öllum mönnum jafnheimil. Í 1. mgr. 8. gr. l. nr. 64/1994 um vernd, friðun og veiðar á villtum fuglum og spendýrum segir, að öllum íslenskum ríkisborgurum svo og erlendum ríkisborgurum með lögheimili hér á landi séu dýraveiðar heimilar í afréttum og almenningum utan landareigna lögbýla, enda geti enginn sannað eignarrétt sinn til þeirra. Sambærilegt ákvæði var áður í 2. mgr. 5. gr. laga nr. 33/1966 um fuglaveiðar og fuglafriðun, að öðru leyti en því, að þar var veiðiréttur einskorðaður við íslenska ríkisborgara.

Fræðimenn hafa flokkað afréttir á ýmsan hátt, en m. a. sem hér greinir, út frá eignarréttarlegri stöðu: 1) Afréttur, sem er fullkomið eignarland tiltekins aðila, s. s. þegar heimaland jarðar er leigt eða með öðrum hætti lagt til afréttar. 2) Afréttur er einungis afréttareign, þ. e. réttindi til hans felast í upprekstri og veiði. 3) Afréttarítak er það nefnt, þegar jörð fylgir réttur til upprekstrar á afrétt, sem tilheyrir annarri jörð, og þá oftast gegn gjaldi, afréttartolli. Einnig er land fjarri byggð flokkað í fullkomin eignarlönd, afréttareignir og almenninga.

C.

Það hefur eigi sætt ágreiningi af hálfu stefnda, að honum beri að greiða stefnendum bætur fyrir missi afréttareignar, og hefur hann lagt í fjárfrekar framkvæmdir í þágu þeirra. Með vísun til kröfugerðar stefnenda að öðru leyti og málatilbúnaðar verður að skilja kröfu þeirra samkvæmt 2. tölulið dómkrafna þannig, að þeir krefjist viðurkenningar á rétti til bóta úr hendi stefnda á grundvelli beins eignarréttar yfir umræddu svæði.

Samkvæmt 2. gr. vatnalaga nr. 15/1923 fylgir landareign hverri réttur til umráða og hagnýtingar á því vatni, straumvatni eða stöðuvatni, sem á henni er. Landareign er í 1. gr. skilgreint m. a. sem land lögbýlis. Sjá einnig 1. mgr. 49. gr. laga þessara um réttindi eiganda landareignar, sem vatnsréttindi fylgja, til að vinna orku úr því vatni sem um hana rennur.

Það eru grundvallarreglur í eignarrétti, að sá, sem telur til eignarréttinda yfir landi, verði að færa fram heimildir fyrir tilkalli sínu, og að sá, sem afsalar landi, geti ekki veitt viðtakanda sínum víðtækari rétt en hann átti sjálfur. Efni og orðalag kaupsamninga og afsala, sem um ræðir í málinu, sker eigi til fullnustu úr um það, hvort stefnendum hafi verið afsalað fullkomnu eignarlandi eða einungis afréttareign, þótt hið síðara verði líklegra talið. Þegar virt er það, sem fram er komið um afnot Eyvindarstaðaheiðar og legu, verður eigi ályktað, að heiðarlandið hafi áður verið háð beinum eignarrétti þeirra, sem höfðu umráð þess.

Dómurinn telur, að takmörkuð not stefnenda af heiðinni feli eigi í sér eignarhald, sem geti leitt til stofnunar eignarréttar fyrir hefð á grundvelli laga nr. 46/1905.

Stefnendur hafa þannig eigi leitt sönnur að því, að Eyvindarstaðaheiði hafi orðið eða sé fullkomið eignarland þeirra.

Efni skýrra og ítrekaðra fyrirvara í samningum þeim, sem eru grundvöllur réttarsambands aðila og raktir eru í II. kafla dómsins, leiðir til þess, að eigi verður ályktað, að stefndi hafi gengist undir fortakslausa samningsbundna skyldu um greiðslu bóta fyrir fallréttindi (virkjunarréttindi) eða fyrir land undir uppistöðulón Blönduvirkjunar við Reftjarnarbungu og undir samningsbundna uppgræðslu á Eyvindarstaðaheiði á grundvelli beins eignarréttar nema að undangenginni úrlausn dómstóla um eignarréttindi.

Af því, sem nú var sagt um rétt stefnda til að krefjast sönnunar af hálfu stefnenda fyrir tilkalli þeirra til beinna og óskoraðra eignarréttinda á Eyvindarstaðaheiði, leiðir, að eigi verður fallist á, að hann hafi fellt á sig bótaskyldu gagnvart stefnendum á þann hátt að koma í veg fyrir, að bætur fyrir afsöluð réttindi í þágu Blönduvirkjunar yrðu ákvarðaðar og greiddar með samningsbundnum hætti.

Niðurstaða málsins er samkvæmt þessu sú, að sýkna ber stefnda af öllum kröfum stefnenda.

Rétt þykir að ákveða, að aðilar málsins og réttargæslustefndu, fjármálaráðherra, iðnaðarráðherra og landbúnaðarráðherra vegna viðkomandi ráðuneyta, skuli hver um sig bera kostnað sinn af rekstri þess.

Mál þetta dæma héraðsdómararnir Sigurður Hallur Stefánsson sem dómsformaður, Allan Vagn Magnússon og Finnbogi H. Alexandersson. Gætt var ákvæða 3. mgr. 2. gr. og 3. mgr. 3. gr. laga nr. 91/1991.

Dómsorð:

Stefndi, Landsvirkjun, er sýknaður af öllum kröfum stefnenda, Bólstaðarhlíðarhrepps, Seyluhrepps og Lýtingsstaðahrepps.

Málskostnaður fellur niður.